

Pavlovits Tamás:

Az igazságosság problémája Pascal

Három beszéd az előkelők állapotáról című értekezésében

Egy korábbi tanulmányomban, amelynek címe: Hatalom és igazságosság: a társadalmi rend kérdése Pascal szerint, részletesen körüljártam a pascali igazságosság kérdéskörét a *Gondolatokban*.¹ Most azt a kérdést szeretném feltenni, hogy mit ad hozzá a *Három beszéd az előkelők állapotáról* című írás ahhoz az igazságosság-felfogáshoz, amely a *Gondolatokból* kirajzolódik. A *Három beszéd* című rövid írás kézírata nem maradt fenn, a szöveget Pierre Nicole közölte először *Értekezés egy herceg neveléséről* (*De l'éducation d'un prince*) című művében 1670-ben.² Ebben a szövegben Pascal maga is egy ifjú herceghez intézi beszédeit nevelése céljából.³ Mivel e szöveg keletkezése független a *Gondolatok* töredékeinek írásától, ezért érdemes összehasonlítani a két mű koncepcióját az igazságossággal kapcsolatban. Mint látni fogjuk, a *Három beszéd* nem annyira az igazságosság elméletével, mint inkább az igazságos cselekvés és igazságos élet problémájával foglalkozik. Ily módon felveti azt a kérdést: vajon milyen kapcsolatban áll az egyénileg, a döntések és cselekvések szintjén felfogott igazságosság a közösségi, az elvek szintjén felfogott igazságossággal. Amellett szeretnék érvelni, hogy mivel Pascal perspektivista gondolkodó,⁴ ezért a társadalmi igazságosságnak többfajta leírását adja, amelyek noha látszólag ellentmondanak egymásnak, valójában hierarchikus viszonyba állíthatók egymással. A különböző igazságosság-értelmezések különböző perspektíva szempontjából fogalmazódnak meg, amelyek között Pascal szabadon mozog. Elemzéseim központi állítása

¹ Pavlovits Tamás: „Hatalom és igazságosság: a társadalmi rend kérdése”. In: Pavlovits Tamás: *Mi egy ember a végtelenben? Pascal-értelmezések*, Budapest, Gondolat, 2014, 57-66.

² Pierre Nicole: *De l'éducation d'un prince divisée en trois parties dont la dernière contient divers traités utiles à tous le monde*. Paris, Charles Savreux, 1670.

³ Az eredeti kézirat elveszett, sőt az is feltételezhető, hogy csak szóban hangzott el Pascal tanítása, amelyet később Nicole saját maga rekonstruált. Lásd erről Jean Mesnard bevezetőjét: Blaise Pascal: *Oeuvres complètes* IV. Éd. Jean Mesnard, Paris, Desclee de Brouwer, 1992, 1013-1034. A *Három beszéd* keletkezési körülményeivel kapcsolatban lásd a *Különbség* jelen tematikus blokkjához írt bevezetőt.

⁴ Pascal perspektivizmusával több tanulmányban foglalkoztam. Leginkább lásd: Pavlovits Tamás: Perspektíva és igazság a *Gondolatokban*. In: Pavlovits Tamás: *Mi egy ember a végtelenben? Pascal-értelmezések*. Budapest, Gondolat, 2014, 161-173.

az, hogy az igazságos élet és igazságos cselekvés elsajátításához rendelkezünk kell az igazságosság perspektivikus megközelítésének képességével. A kérdés tehát az, hogy ha többféle értelmezése lehetséges a társadalmi igazságosságnak, mi a kulcsa az igazságos cselekvésnek és életnek. A *Három beszéd* arra mutat rá, miként lehet, sőt miként kell igaz módon viszonyulni a különbözőképpen felfogott igazságosság-struktúrákhoz.⁵

Az igazságosság perspektivikus és hierarchikus felfogása

Röviden összefoglalom, miként vélekedik Pascal a *Gondolatok*ban az igazságosság természetéről.⁶ Pascal alapvetően elutasít minden olyan kísérletet, amely az igazságosság racionális megalapozását célozza. Miután a modernitás születését követően a középkori keresztény vallási-teológiai hagyomány fokozatosan veszített erejéből, a kora újkori filozófiai gondolkodásban felerősödött az a törekvés, hogy az igazságosság normatív eszméjét mindenki által elérhető módon racionális alapokra helyezték. Ennek nyomán a 16. századtól fogva egyre jelentősebbé vált a természetjogi gondolkodás és jelentek meg a szerződéselméletek. Pascal azonban, aki nem vádolható modernitás-ellenességgel, éppúgy elveti a természeti törvény lehetőségét, miként alkalmatlannak tartja az ész egy szilárd társadalmi szerződés meghatározására: „Azt vallják, hogy az igazságosság [...] azokban a természeti törvényekben rejlik, amelyek minden országban közősek. Bizonyára konokul kitartanak e vélemény mellett, ha a merő véletlen szülte emberi törvények között csak egyetlen egyetemes is akadna. A dolog iróniájaként azonban [...] nincsen egy ilyen sem.” (Sel. 94, Br. 294).⁷ De még ha lenne is természeti törvény, az emberi ész változékonysága és romlottsága miatt akkor sem lennének képesek felismerni: „Kétségtől vannak természeti törvények, de

⁵ Jelen tanulmány megírását az OTKA/NKFI K 147141-es számú kutatási projektje támogatta. Köszönetet mondok továbbá a Budapesti Francia Intézetnek és a Campus France-nak az egy hónapos kutatói ösztöndíjas támogatásáért 2024. novemberében.

⁶ Az alábbiakban alapvetően a hivatkozott tanulmányom gondolatmenetét foglalom össze. Lásd még: Martine Pécharman „La justice selon Pascal”, In: G. Samama (éd.): *La justice*. Paris, Ellipses, 2001, 113-128. A pascali igazságosság-fogalom további részletes elemzését lásd a francia Centre Nationale de la Recherche Scientifique (CNRS) által fejlesztett, Pascal *Gondolatainak* szentelt honlapon, amely a *Gondolatok* legkorszerűbb kritikai kiadását tartalmazza: <https://www.pensees-depascal.fr/General/Lajustice.php> (2024. 09. 22.)

⁷ A *Gondolatokat* saját fordításomban közlöm, amely a következő kiadás alapján készült: Blaise Pascal: *Pensées*. Éd. Philippe Sellier, Paris, Garnier 1999. E kiadás számozására utal a „Sel.” rövidítés. Megadom továbbá az ún. Brunschvicg számozást is „Br.” rövidítéssel. Ez a számozás azonos a magyar kiadásban találhatóval: Blaise Pascal: *Gondolatok*. Ford. Pödör László. Budapest, Gondolat, 1978.

ez a szép és romlott ész mindent megrontott.” (Sel 94, Br. 294). Ennek következtében Pascal a *Gondolatok* számos töredékében szkeptikus álláspontra helyezkedik. Az az álláspontja, az igazságosság meghatározhatatlan, és hogy a társadalmi törvényekben semmilyen igazságosság nem fejeződik ki, mivel kivétel nélkül a megszokás és az önkény szülöttei:

Az igazságosság mindig vitatott. Az erő vita fölött áll, és mindenki elismeri. Nem lehetett hát az igazságosságot erővel felruházni, mert az erő ellentmondott az igazságosságnak, azt állítva róla, hogy igazságtalan, önmagáról pedig, hogy igazságos. Mivel tehát nem voltak képesek elérni, hogy az igazságos erős legyen, úgy intézték, hogy az erős legyen igazságos. (Sel. 135, Br. 298)

Az igazságosságot azért nem lehet erővel felruházni, mert az ész nem képes végérvényesen megalapozni. Ebből kifolyólag az erőt tekintették igazságosságnak, ami azt jelenti, hogy az önkényesen hozott törvényeket igazságosnak nevezték, holott nem azok. Pascal szerint csak a megszokás (*coutume*) ruházza fel igazságossággal a törvényeket és a társadalmi rendet, ezért a törvények igazságossága illúzió csupán. A társadalmi igazságosságnak ugyanis nincsen normatív mértéke.

Ez a szkeptikus álláspontot ugyanakkor felülírja egy magasabb perspektívából megfogalmazott értelmezés. E szerint, noha a társadalmi rend nem alapul semmiféle lényegi igazságosság eszméjén, mégis helyes (és így igazságos) igazságosnak tekinteni, ugyanis e rend teszi lehetővé a békés egymás mellett élést a társadalomban: „Képtelenek lévén erővel felruházni az igazságosságot, az erőt tették igazságossá annak érdekében, hogy az igazságosság és az erő összefonódjon, és így megvalósuljon a béke, ami a legfőbb jó” (Sel. 116, Br. 299). A társadalmi rend célja a béke biztosítása, amit Pascal a legfőbb jónak nevez, s amit azáltal képes biztosítani, hogy korlátok közé szorítja az emberek természetes önszeretetét és önzését. Ennek nyomán Pascal a társadalmi rendet a tiszta önzetlenség és az irgalmas szeretet képmásának nevezi: „Az ember nagyságát alantas vágyai közepette is bizonyítja, hogy képes volt e vágyból egy csodálatos szabályozást kialakítani, amely az irgalmas szeretet képmása.” (Sel. 150, Br. 402). Alantas vágy (*concupiscence*) alatt Pascal azokat az önző, materiális vágyakat érti, amelyek az önszeretetből és az egoizmusból nőnek ki. A társadalmi rend és törvények korlátozzák az önzést, miközben az önzésen alapulnak, hiszen az individuumok békéjét és biztonságát hivatottak biztosítani. Pascal azért tekinti e rendet csodálatosnak, mert egy sajátos ellentmondást foglal magában: az ember saját önzésére alapozva egy olyan rendet jelent, amely az önzést visszaszorítja, és amely a biztonságot és békét biztosítja. Éppen ezért nem tartható a szkeptikusok véleménye, akik a pusztá önkény megvalósulását látják a társadalmi rendben. Az ugyanis, hogy a „legfőbb jóra”, azaz a békére irányul, az igazságos-

ság jellegével ruházza fel ezt a rendet. Pascal szerint tehát téved, aki azt állítja, hogy a társadalmi törvényekben csak az önkény és a nyers erő fejeződik ki.

De meddig mehetünk el Pascal szerint erre az évrre alapozva a társadalmi törvények igazságosságának védelmében? Nem jutunk messzire. Pascal ugyanis egy újabb töredékben megfordítja az előbbi véleményt, és ezt írja: „Minden ember természeténél fogva gyűlöli a másikat. Amennyire tőlük telt, felhasználták az alantas vágyat, hogy a közjó szolgálatába állítsák. Ez azonban csak tettetés és hamis képe az irgalmas szeretetnek. Valójában nem más, mint gyűlölet” (Sel. 243, Br. 451). Ebben az újabb megközelítésben Pascal a társadalmi rendet egy másik perspektívából értékeli: lehet állítani, hogy ez a rend a fentiek értelmében az igaz szeretetre hasonlít, annak képmása, de nyilván nem azonos azzal, és különbözik tőle. Ha pedig nem a hasonlóság felől (ami az önzés korlátozásában áll), hanem a különbség irányából ítéljük meg, akkor észrevesszük e rend hamisságát. A társadalmi rend nem más, mint a gyűlölet, vagyis az önszeretet gyümölcse. Itt mutatkozik meg, mennyire negatívan ítélte meg Pascal a társasági és közösségi életet. A mindenkiben uralkodó önszeretet ugyanis szerinte mindegyik embert gyűlöletessé teszi a másik ember szemében. Mindenki önmagát szereti, nem a másikat, és viselkedésével mindenkit irritál. Az önszeretet az emberi viselkedést elkerülhetetlenül igazságtalanná teszi: „Az [emberi] énnél két jellemvonása van: önmagára nézve igazságtalan, amennyiben minden középpontja kíván lenni, másokra nézve pedig kényelmetlen, mert mindenkit le akar igázni, ugyanis minden én ellensége a másinak és zsarnoka akar lenni minden másnak. (Sel. 494, Br. 455). Ennek nyomán a közösségi együttélés, amely a gyűlöleten alapul, egy általános illúziót hoz létre, amelyet az állandó hazugság érvényesít.

Az emberi élet folytonos illúzió; nem teszünk mást, mint kölcsönösen átverjük egymást, miközben hízogunk egymásnak. Jelenlétünkben senki nem beszél úgy rólunk, mint a hátunk mögött. Az emberek közötti egység nem alapul máson, mint ezen a kölcsönös megtévesztésen; és kevés barátság maradna fenn, ha mindenki tudná, mit mond róla a barátja, amikor nem hallja, holott akkor őszintén és indulatok nélkül beszél. (Sel. 743, Br. 100)

Az emberi viselkedést az önszeretet szükségszerűen igazságtalanná teszi, amittől az ember nem szabadulhat. Ezért a társadalmi rend is csupán a gyűlölet egy ésszerűsített formája, amit nem nevezhetünk őszintén igazságosságnak.

Pascal nem volna keresztény gondolkodó és apologeta, ha nem engedne meg egy még magasabb értelmezést a vallás tanításával összefüggésben, amely az igazságosság forrását a társadalmi renden túl azonosítja. E szempont érvényesítéséhez újabb perspektíaváltásra van szükség. Pascal önmagát is kritikával illeti: „Sokáig azt hittem, hogy létezik igazságosság – és e tekintetben nem is

tévedtem, hiszen létezik, oly mértékben, amennyire Istennek szándékában állt azt kinyilatkoztatnia. Én azonban nem így gondolkoztam róla, és ennyiben tévedtem, hiszen azt hittem, hogy igazságosságunk lényegében igazságosság, és hogy képes vagyok megismerni és megítélni” (Sel. 453, Br. 375). Az az igazságosság, amely a társadalmi rendben megnyilvánul, nem lényegi igazságosság. Ezt már láttuk. Ugyanakkor van lényegi igazságosság, amelyhez csak annyiban férünk hozzá, amennyiben Isten kinyilatkoztatja az embernek. Magyarán, az igazságosság Istenben van, de ehhez a forráshoz a hozzáférésünk korlátozott. Erre utal a híres fogadás-fragmentum egy részlete is: „A véges megsemmisül a végtelen jelenlétében és egyszerű semmivé válik. Hasonlóképpen válik semmivé elménk Isten előtt, és igazságosságunk az isteni igazságosság viszonylatában. Nincs oly nagy aránytalanság igazságosságunk és Isten igazságossága között, mint az egység és a végtelen között” (Sel. 680, Br. 233). A véges és a végtelen között nincs közös arány, ezért a véges mennyiség semminek tekinthető a végtelen mennyiséghez képest. Pascal előbb ezt az analógiát alkalmazza az emberi és az isteni igazságosságra is. Ezzel jelzi, hogy Istenben megvan az igazságosság, de ez nem áll semmilyen arányban az emberi igazságossággal. Majd az utolsó mondatban visszavesz az aránytalanságból: az, hogy nincsen akkora aránytalanság az emberi és az isteni igazságosság között, mint a véges és a végtelen között, azt kell jelentse, hogy valahogy mégiscsak van valami arány a kettő között, azaz hogy nem vagyunk végérvényesen elvágyva a lényegi igazságosságtól. Ez annyiban adott, amennyiben Isten kinyilatkoztatja a számunkra, de hogy ez egészen pontosan mit jelent, arra a *Gondolatokból* nem kapunk választ.

Összegezve tehát Pascal perspektivikus és hierarchikus gondolkodását az igazságosságról: az, hogy igazságos-e a társadalmi rend, nézőpont kérdése. Állítható róla, hogy nem az, és az is, hogy igen. És minden állítás több szempontból is megalapozható. A vélemények itt egy folytonosan emelkedő hierarchiát rajzolnak ki: (1) a társadalmi rend az önkényen és a megszokáson alapul, tehát nem igazságosság, (2) a társadalmi rend a legfőbb jót, a békés egymás mellettélést szolgálja, ezért igazságos, (3) a társadalmi rend a gyűlöleten és az önzésen alapul, tehát nem igazságos, (4) a társadalmi rend korlátozza az önzést, ezért igazságos, (5) a társadalmi rendben nem az isteni igazságosság nyilvánul meg, ezért nem igazságos, (6) a társadalmi rend az igaz szeretet képmása, ezért igazságos. Gyönyörű példája a vélemények ezen hierarchikus fokozása a pascali perspektivizmusnak. Ez a gondolkodási- és érvelési mód nem szkeptikus, mert nem azt állítja, hogy minden mellett és ellene is lehet érveket felhozni. Hiszen ezek a vélemények hierarchikus rendbe szerveződnek, amelyet végső soron az esszenciális igazságosság hangol össze.⁸

⁸ A pascali perspektíva fogalmával kapcsolatban lásd: Michel Serres, *Le système de Leibniz et ses*

Az igazságosság problémája a *Három beszéd*ben

A következőkben azt szeretném megvizsgálni, miként érvényesül a *Gondolatok*-ban kirajzolódó igazságosság-felfogás a *Három beszéd*ben. Nyilvánvaló, hogy itt nem az igazságosság mibenlétének vagy megalapozhatóságának kérdését tárgyalja Pascal, hanem az igazságos viselkedés természetét. Tehát egy másik megközelítéssel van dolgunk, amely nem a „hogyan van?”, hanem a „hogyan legyen?” kérdésre keresi a választ. Ez abból is következik, hogy a *Három beszéd* egy nevelő jellegű írás, amelyet Pascal Luynes herceg fiának írt. Az ifjú nevelésének feladatát a Port Royal urai vállalták magukra, elsősorban Nicole, és Pascal feltehetően neki segítve írta ezt a szöveget.⁹

Az igazságosság problémája ebben a szövegben nagyon összetett. Pascal az igazságos viselkedés szempontjából elemzi a születési nemesség állapotát, mégpedig három megközelítésben. Az elsőben az a kérdés, mit jelent igazságosan viselkedni akkor, ha valaki nemesnek született, a másodikban az, hogy miként kell a nemesekhez igazságosan viszonyulni, a harmadik pedig magasabb szintre helyezi a problémát, és az isteni igazságosság szempontját érvényesíti az elemzésben. A szöveg kiinduló pontként egy metaforát fogalmaz meg: egy embert, noha nem része a születési nemességnek, tévedésből királlyá tesznek egy országban. A metafora arra szolgál, hogy megkülönböztethető legyen ennek az embernek két különböző de egyidőben érvényesülő állapota: a természetes és a társadalmi. Ő valójában egy egyszerű ember, aki tévedésből lett királlyá. A metafora segít kihangsúlyozni, hogy a társadalmi helyzet valójában egy véletlen műve, amely nem tartozik hozzá természeténél fogva az azt elfoglaló személyhez. A véletlenül királlyá választott ember ugyanis természeténél fogva ugyanolyan, mint alattvalói, azaz lényegét tekintve egyenlő velük. Pascal ezt a metaforát alkalmazza a születési arisztokrácia valós helyzetének megvilágítására.

Érvelése a következő: minden társadalmi előkelőség ugyanúgy a véletlen műve, mint a metaforában szereplő királyé. Ennek két oka van: egyrészt az, hogy ki milyen társadalmi helyzetbe születik, a véletlen műve, nem kötődik semmiféle érdemhez; másrészt az, hogy azok a törvények, amelyek szentesítik a társadalmi hierarchiát, önkényesek és nincsen semmi alapjuk. Mivel a társadalmi hierarchia és rend a véletlenül alapul, ezért nem tekinthető igazságosnak, éppúgy, ahogy nem igazságos és nem jogszerű a véletlenül királlyá tett uralkodó uralkodása

modèles mathématiques, Paris, PUF, coll. Épipiméthée, 1982, p. 648-712. Jean Mesnard, Point de vue et perspective dans les *Pensées* de Pascal”, *Courrier du Centre International Blaise Pascal*, Clermont-Ferrand, n° 16, 1994, p. 3-9.

⁹ A szöveg keletkezési körülményekről lásd a tematikus blokk bevezetőjét (Pavlovits Tamás: *Négy-száz éve született Blaise Pascal*).

sem. Pascal az emberek természetes egyenlőségét szembe állítja az önkényesnek tekintett társadalmi hierarchiával. Az emberek természetes egyenlősége több szempontból is érdekes vonása a *Három beszédnek*. Először is azért, mert ez az állítás nem jelenik meg a *Gondolatokban*. Pascal több töredékben hangsúlyozza, hogy a születési előkelőség nem érdem, hanem a véletlen műve (Sel. 124, Br. 337; Sel. 126, 335), de sehol sem állítja pozitívan, hogy az emberek természetükénél fogva egyenlők egymással. Ez azért fontos, mert az emberek közötti egyenlőség gondolata csak a 17. században jelenik meg és fokozatosan erősödik fel. Rousseau pedig *Az emberek közötti egyenlőtlenség eredete* című értekezésében¹⁰ Pascalhoz nagyon hasonlóan különbözteti meg egymástól az emberek természetes egyenlőségét és a társadalmi egyenlőtlenségeket.¹¹ Miként kapcsolódik össze az ember természetes és társadalmi állapotának megkülönböztetése az igazságos viselkedés problémájával? Az első és a második beszéd ezt a kérdést tárgyalja, de két különböző megközelítésben. Az első beszédben az a kérdés: miként kellene igazságosan viselkedniük a született arisztokratáknak; a másodikban pedig azt, hogy mit jelent igazságosan viselkedni a született arisztokratákkal szemben. Pascal itt lényegében arról értekezik, hogy mit jelent a társadalmi hierarchia bármely szintjén igazságosan viselkedni az alattunk és felettünk állókkal szemben. Voltaképpen ez ugyanaz a kérdés, mint amelyet a *Gondolatokban* tárgyal, ti. vajon igazságos-e a társadalmi rend. Csakhogy itt nem az elmélet, hanem a gyakorlat szintjén közelít a problémához. Ezért itt is szerepet kap az a különböző nézőpontokon alapuló gondolkodásmód az igazságosság kapcsán, amelyet a *Gondolatokban* rekonstruáltuk. Először is, az emberek közötti természetes és tökéletes egyenlőség meghatározza az igazságos viselkedés normáját. De csak egyet. Mert az emberek közötti, születési előjogokon alapuló hierarchikus viszonyok szintén meghatározzák az igazságos viselkedés egy másik normáját. A két norma egymástól különböző perspektívát feltételez, megértésük tehát éppen a perspektívák megkülönböztetését követeli meg. Itt a perspektivikusság az igazságos viselkedés és élet *sine qua non* feltételeként jelenik meg.

Az, hogy az emberek természetes egyenlősége egymással milyen igazságos viselkedést határoz meg, nyilvánvaló: egy előkelőnek e szempont szerint nem szabad visszaélnie születési előjogaival, nem szabad „arcátlanul bánnia” a nála

¹⁰ Jean-Jacques Rousseau: Értékezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In: Jean-Jacques Rousseau: *Politikafilozófiai írások*. Ford. Kis János, Budapest, Atlantisz, 2017, 61-200.

¹¹ Nagy a valószínűsége, hogy ez a pascali szöveg közvetlenül hatott Rousseau gondolkodására. Erre vonatkozóan nem ismerek részletes elemzéseket. Pascal és Rousseau viszonyával kapcsolatban lásd: Isabelle Olivo-Poindron: „Du moi humain au moi commun: Rousseau lecteur de Pascal”, In: *Les études philosophiques*, 2010/4, no. 95, 557-595, ahol a szerző a pascali és a rousseau-i önértelmezés kapcsán az önszeretet és az önzés problémáját tárgyalja, ami nem független az igazságosság kérdésétől.

kevésbé előkelőkkel, hiszen tökéletesen egyenlő velük. Ugyanakkor a társadalmi rang szintén meghatároz egy igazságos cselekvést. Itt érvényesül a *Gondolatok* ama tanítása, amely szerint, noha a társadalmi rend az önkényen és az erőn alapul, mégis igazságosnak kell tekinteni, amennyiben a békés egymás mellett élést és biztonságot szolgálja. Ahogy Pascal a *Három beszédben* fogalmaz: „ha már egyszer elfogadták e törvényeket, igazságtalan azokat megszegni [...]. A választás közömbös volt az intézmény bevezetése előtt, utána azonban már igazságossá vált, mivel igazságtalan felforgatni a fennálló intézményt.”¹² Itt tehát arról van szó, hogy, noha a két igazságosság-felfogás látszólag kizárja egymást, mégsem szabad az egyiket a másik kárára érvényesíteni, hiszen mindkettő egyszerre érvényes.

Látni kell, hogy az igazságos viselkedés mind az első, mind a második beszédben azon alapul, vajon képesek vagyunk-e megkülönböztetni e két perspektívát, és képesek vagyunk-e mindkettőt integrálni a viselkedésünkbe. Az igazságtalan viselkedésnek ugyanis mind az előkelőknek az alattvalóik iránt, mind az alattvalóknak az előkelők iránt az a forrása, hogy nem különböztetik meg e két igazságosság-kritériumot egymástól, hanem összekeverik az egyiket a másikkal. Az előkelőnek éppen ezért „két gondolata kell legyen”: egyszerre szem előtt kell tartania, hogy ő természeténél fogva mindenkiel egyenlő, és azt is, hogy a társadalmi rendre és hierarchiára szükség van a béke érdekében. Ez az előkelők esetén egy világos és őszinte önismeretet feltételez: be kell látniuk, hogy születési előjogaikat nem az érdemüknek köszönhetik, hanem a véletlen műve, ugyanakkor azt is tudatosítaniuk kell, hogy szükség van a társadalomban születési előjogokra. Az előkelők ezen önismeret alapján mentesek lesznek attól az illúziótól és hazugságtól, ami a két perspektíva összekeveréséből következik, és alázattal fognak viszonyulni saját, a társadalomban elfoglalt helyükhöz, és emberségesen fognak bánni az alattvalóikkal. Az igazságos viselkedés tehát a két igazságosság-kritérium megkülönböztetésén alapul.

Ugyanez az alapja annak az igazságos viselkedésnek, amelyet az alattvalóknak kell tanúsítaniuk az előkelőkkel szemben. Itt a kérdést egy másik irányból teszi fel Pascal, nevezetesen az igazságosságnak abból a meghatározásából, amely Platón óta az igazságosság legformálisabb definícióját jelenti: „az igazságos cselekvés az, amikor mindenkinek megadjuk, ami neki jár”.¹³ A kérdés tehát az, milyen cselekvés, milyen elismerés és milyen tisztelet jár igazságosan az előkelőknek, azaz miként kell velük szemben igazságosan cselekedni. Pascal

¹² A *Három beszédet* a *Különbség* jelen számában megjelent fordításból idézem.

¹³ Platón: *Az állam* első könyvében az igazságosság természetére irányuló gondolkodás abból a Szimonidésznek tulajdonított mondásból indul ki, amely szerint „Igazságos kinek-kinek megadni, amivel tartozunk neki” (331e). Platón: *Az állam*. Ford. Steiger Kornél, Budapest, Atlantisz, 2018, 60.

szerint erre a kérdésre sem tudunk helyesen válaszolni, ha nem két különböző nézőpontból tekintünk egy előkelőre: egyrészt természetes, emberi értékei felől, másrészt a társadalomban betöltött intézményes helye felől. Ez a megközelítés az igazságos viselkedés kapcsán új etikai fogalmakat kapcsol be az elemzésbe: az erkölcsi érték, az erény, a megbecsülés és a morális tisztelet fogalmait. Mindez a „mi jár egy embernek?” kérdéssel függ össze, és ennek nyomán Pascal kétféle tiszteletet különböztet meg egymástól: egy tiszteletet az intézményes előkelőség iránt, és egy erkölcsi tiszteletet az emberi érdemek iránt. Pascal szerint mindkét tisztelet igazságos, de nem egyenértékű. Mivel az intézményes előkelőség a véletlen és az önkény műve, nem az érdemé, másfajta tiszteletet követel meg. Pascal továbbra is hangsúlyozza, hogy azok a ceremoniális tiszteletek, amelyek elsősorban testi viselkedéshez kötődnek (térdre borulni, meghajolni, állva maradni, levenni a kalapunkat), valóban megilletik az intézményes előkelőségeket. Hiszen hiába a véletlen műve, a társadalmi intézményrendszer igazságos, mert a békét szolgálja, és ezért az ezzel kapcsolatban szokássá vált ceremóniák megilletik az előkelőket. Ám van egy teljesen másfajta tisztelet, amely nem a testhez, hanem a szellemhez kötődik: az erkölcsi tisztelet, amely az ún. természetes előkelőséget vagy nemességet illeti meg: ez annyiban jár nekik, amennyiben megtalálhatók bennük az erények. Az erkölcsi megvetéssel szemben ez a tisztelet az erkölcsi megbecsülésben fejeződik ki. Kant maga is használja a *Gyakorlati ész kritikájában* ezt a megkülönböztetést, amikor azt írja, „meghajlok az előkelő emberek előtt, de szellemem nem hajlik meg”¹⁴ E kétféle tisztelet visszavezethető magának az „arisztokrata”, vagy a magyarban a „nemes” kifejezések etimológiai eredetére is: az *aristeia* görögül a kiválóságot és vitézséget jelentette, ami az erények gyakorlásában nyilvánult meg, miként a magyar „nemesség” is jelenthet egy belső kiválóságot és egy társadalmi pozíciót is. Pascal tehát szétválasztja e kettőt, és más-más tiszteletet rendel hozzájuk. Az igazságos cselekvés az előkelőkkel szemben akkor valósul meg, ha képesek vagyunk e kettőt különválasztani, és a különböző nézőpontok szerint megállapítani, hogy egy embernek milyen tisztelet jár.

Az első és a második beszéd tehát úgy értelmezi az igazságos cselekvést, hogy megköveteli a nézőpontok szétválasztását és az igazságosság perspektivikus értelmezését. Minden esetben az igazságtalan viselkedés, mind az előkelők, mind az alattvalók részéről abban áll, ha ezt a szétválasztást nem végzik el, és összekeverik a kétféle igazságosságot. Az igazságos cselekvés és élet csak e perspektívák

¹⁴ Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Berényi Gábor, Budapest, Gondolat, 1991, 192. Érdekesség, hogy Kant Fontenelle-nek tulajdonítja ezt a gondolatot, holott Fontenelle maga is Pascaltól veszi át. E mondat átvételének történetéről lásd: Alberto Frigo: „Je m'incline devant un grand, mais mon esprit ne s'incline pas” – Remarques sur une pensée 'pascalienne' de Fontenelle”. *Revue Fontenelle* 2015, no. 11-12, 93-112.

elkülönítésével érhető el, ami az előkelők esetében egy alázatos önértékelést kell eredményezzen, az alattvalók esetében pedig az intézményes és erkölcsi tisztelet szétválasztását, és egymástól független gyakorlását.

Az isteni igazságosság

Vajon miként érvényesül az emberi igazságosságban az isteni igazságosság? Pascal az isteni igazságosságot a *Gondolatokban*, mint láttuk, lényegi igazságosságnak nevezi, és számos helyen hangsúlyozza, hogy az ember hozzáférése ehhez az igazságossághoz korlátozott. Az első beszédben Pascal tesz egy megjegyzést: „Isten, aki mindennek ura, megengedte a társadalmaknak, hogy törvényeket hozzanak a javak szétosztására; és így, ha már egyszer elfogadták e törvényeket, igazságtalan azokat megszegni.” Ezek szerint az, hogy a társadalmi rendet igazságosnak kell tekinteni, nemcsak azért van, mert a békét szolgálja, és nemcsak azért, mert képmása az irgalmas szeretetnek, hanem azért is, mert Isten megadta a szabadságot az embernek, hogy önkényesen törvényeket hozzon. Tehát ezáltal a törvényekbe mintha mégis beleszivárogná valami az isteni igazságosságból. Ez azonban csak azt az igazságosság-értelmezést erősíti, amely szerint igazságosnak kell tekinteni az önkényesen meghatározott társadalmi rendet és hierarchiát.

A harmadik beszéd azonban egy újabb nézőponttal egészíti ki az eddigi elemzéseket. Luynes herceget a Port-Royal urai természetesen janzenista szellemenben nevelték. Erre utal Pascal az utolsó bekezdésben, amikor azt írja, hogy vannak nála alkalmasabbak, akik bevezetik a herceget egy magasabb rendű igazságosságba. Itt a Port-Royal nagy tekintélyű teológusaira, például Antoine Arnauld-ra vagy Pierre Nicole-ra gondolhat. Ezért csak felvázolja ennek lehetőségét egy újabb metafora segítségével. Továbbra is a királyság képénél maradva kétféle királyságot különböztet meg egymástól: az alantas vágy (*concupiscence*) királyságát és az irgalmas szeretet (*charité*) királyságát. Az egyik a földi országok berendezkedése, a másik Isten országáé, ahol a király maga Isten. E megkülönböztetésben újra csak a *Gondolatokban* érvényesített perspektívák köszönnek vissza: a társadalmi rend az önzésen és gyűlöleten alapul, és ezért hazugság, illúzió és hamis képe az irgalmas szeretetnek. Ebben a rendben is lehet igazságosan cselekednie egy uralkodónak, ha felismeri, hogy mi a mozgatórugója e rendnek. Az emberek azért tanúsítanak tiszteletet az előjárók iránt, mert alantas vágyaik kielégítését remélik tőle. Igazságosan cselekedni uralkodóként ebben a rendben annak elfogadásával lehet: „ne akarjon erővel uralkodni fölöttük, és ne bánjon velük keményen. Elégtse ki a vágyaikat, enyhítse szükségleteiket; lelje örömét abban, hogy jól cselekszik, gondoskodjon előrejutásukról, amennyire csak öntől

telik, és akkor az alantas vágy valódi királyaként cselekszik majd”. Létezik tehát jószág és igazságos cselekvés ebben a rendben is. Ez azonban az igazi igazságosság árnyképe csupán. Mivel a társadalmi rendet az önzés, gyűlölet, képmutatás és hazugság uralja, ezért ez nem tekinthető lényegi igazságosságnak. A lényegi igazságosság egyedül az irgalmas cselekedetben mutatkozik meg.

A harmadik beszédben Pascal éppen csak érinti ennek az életmódnak a mi-benlétét: „Meg kell vetni az alantas vágyat annak királyságával együtt, és az irgalmas szeretet királyságára kell vágyakozni, ahol az alattvalók éltető levegője maga a szeretet, és senki nem vágyik másra, mint a szeretet javaira”. Itt megint egy perspektíva-váltásnak vagyunk tanúi: miután kifejtette, mit jelent igazságosan uralkodni a természetes rendben, Pascal azt mondja, hogy meg kell vetni az alantas vágyat annak egész rendjével együtt. Csak az lehet igazságos ugyanis, aki az irgalmas szeretet királyságára vágyakozik. Annak megértéséhez, hogy mi a lényege az irgalmas szeretet királyságának, egy pillantást kell vetnünk a *Gondolatok* egyik utolsó fejezetére, amely a Keresztény morál címet viseli.¹⁵

Ebben a fejezetben Pascal szintén egy metaforát bont ki: a gondolkodó végtagok metaforáját. Az emberi testet tagok és végtagok alkotják, amelyek nem képesek gondolkodni. A gondolkodó végtagok metaforája egy olyan testet rajzol meg, amelyben a végtagok gondolkodnak. Ennek következtében ezek a tagok önállóságra, individualitásra és akaratra tesznek szert. Pascal azt a kérdést teszi fel, hogy hogyan kellene ezeknek az önálló életre kelt végtagoknak helyesen cselekedniük. A gondolkodó végtagok a társadalom tagjainak felelnek meg, akik gondolkodó lények, és akik individuumnak érzik magukat. Következésképpen elfelejtik, hogy ők valójában egy és ugyanazon test egy-egy tagjai. Pascal ide kapcsolja be az alantas vágy fent már ismertetett elméletét. Az emberek alantas vágyaik hatására csak önmagukat szeretik, önzők és így saját magukat teszik önmaguk középpontjává. Ez az egocentrizmus eredményezi, hogy elfelejtkeznek arról, hogy ők nem középpontok, hiszen a valódi középpont maga a test. Ezért épül az egész társadalmi rend az önzésre, a másik gyűlöletére, a hazugságra és az illúzióra. Persze ebben is lehet igazságosság-formákat találni, de az mindig nagyon távol esik az igazságosság lényegéről. A gondolkodó végtagok metaforája Pascalnál arra is szolgál, hogy kimutassa az önzés ésszerűtlenségét és nevetségességét: mennyire értelmetlen gyakorlat lenne bármely végtag részéről,

¹⁵ A *Gondolatok* fejezetei az ún. *liasse*-ok, amelyeket az első és a második másolat őrzött meg. Louis Lafuma filológiai kutatásai megmutatták, hogy a *Gondolatok* töredékeinek egyharmadát Pascal fejezetekbe rendezte, és a fejezeteket címmel látta el. A Lafuma-, Le Guern- és Sellier-kiadások a másolatokon alapulnak, és tartalmazzák ezeket a fejezeteket. A 28 fejezet közül A keresztény morál című az utolsó előtti. Lásd erről: Pavlovits Tamás: *Blaise Pascal*. Szent István Társulat, 2024. „A *Gondolatok* szövegei és kiadásai” című fejezet, 191-200.

ha a benne képződő táplálékot nem osztaná meg a többi végtaggal, azaz a test egészével. Egy ilyen viselkedés igazságtalansága megkérdőjelezhetetlen, hiszen a saját érdekei szűk látókörű védelmében az egész test életét veszélyeztetné ezáltal, következésképpen a saját életét is. Ennek fényében talán jobban megértjük Pascal negatív ítéletét azokról a közösségi szerveződésekéről, amelyek nem az irgalmas szeretet vágyán alapulnak. És azt is megértjük, hogy mit ért Pascal az irgalmas szeretet királyságán. Valójában nem mást, mint azt a testet, ahol a végtagok viselkedését nem az alantas vágyak, az önszeretet, önzés és gyűlölet irányítják, hanem az irgalmas szeretet vágya. Ahogy a harmadik írásban fogalmaz: „Istent körülveszik az irgalmas szeretet (*charité*) emberei, akik a hatalmában lévő szeretet javait kérik tőle: ily módon valójában ő a szeretet királya.” Ebben a királyságban senki nem tekinti magát centrumnak, sem individuumnak, hanem egy egységes test részének, ahol a részek élete az egész életétől függ. Ez az igazi közösség Pascal szerint, és ez határozza meg az igazi igazságosságot is: „A test szereti a kezet, és a kéznek, ha lenne akarata, ugyanazzal a szeretettel kellene szeretnie önmagát, amellyel a lélek szereti őt; minden szeretet, amely túlmegy ezen, igazságtalan” (Sel. 404, Br. 483).

Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mennyiben egészíti ki a *Három beszéd* azt a perspektivikus igazságosság-értelmezést, amely a *Gondolatokból* kirajzolódik. Az itt végigvitt elemzések rámutattak néhány fontos dologra. Elsőként arra, hogy a *Három beszéd*ben ugyanaz a felfogás érvényesül, mint a *Gondolatokban*. Az igazságosság több perspektívából értelmezhető és értelmezendő. Ezek ellentmondanak egymásnak, de nem zárják ki egymást. Mégpedig azért nem, mert hierarchikus rendbe szerveződnek, azaz fokozatosan egyre magasabb perspektívából mutatkoznak meg. Ezt a rendet végső soron a lényegi igazságosság szervezi, amelyet Pascal Istenben rögzít, amely azonban csak nagyon korlátozott módon hozzáférhető az ember számára. A *Három beszéd*ben az igazságosság kérdése nem elméleti, hanem gyakorlati és etikai szinten jelenik meg. Miközben az egész gondolatmenet az igazságosság-értelmezések hierarchiájára épül, Pascal azt sugallja, hogy az igazságos cselekvés szükségképpen feltételezi, hogy az igazságosság-értelmezéseket elválasszuk egymástól. Ezek összekeverése mindenképpen igazságtalan cselekvést és életmódot von magával. Végezetül megmutattam, hogyan értelmezi Pascal a lényegi igazságosságot. A *Három beszéd* és a *Gondolatok* e tekintetben is harmonikusan kiegészítik egymást. A lényegi igazságosság egy olyan közösségben valósulhat meg, ahol az emberi cselekvések mozgatórugója nem az önzés, hanem az egymás iránti önzetlen szeretet. A lényegi igazságossá-

got tehát Pascal szerint a szeretet alapozza meg. Mivel nyilvánvalóan ez a közösség utópia, ezért ennek megvalósulása híján minden ember a fennálló társadalmi rendbe illeszkedik, ott kell élnie, társadalmi szerepeket betöltenie, de minden erejéből az igazságos életre kell törekednie. Pascalt olvasva úgy tűnik, a szeretet királyságának megvalósulásáig az igazságos élet legfőbb eszköze az igazságértelmezések perspektivikus és hierarchikus megkülönböztetése, és a különböző értelmezések tiszteletben tartása és követése.

Felhasznált irodalom

Alberto Frigo: „’Je m’incline devant un grand, mais mon esprit ne s’incline pas’ – Remarques sur une pensée ’pascalienne’ de Fontenelle”. *Revue Fontenelle* 2015, no. 11-12, 93-112.

Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Berényi Gábor, Budapest, Gondolat, 1991.

Jean Mesnard, „Point de vue et perspective dans les *Pensées* de Pascal”, *Courrier du Centre International Blaise Pascal*, Clermont-Ferrand, n° 16, 1994, p. 3-9.

Blaise Pascal: *Pensées*. Éd. Philippe Sellier, Paris, Garnier 1999.

Blaise Pascal: *Gondolatok*. Ford. Pődör László. Budapest, Gondolat, 1978.

Blaise Pascal: *Oeuvres complètes* IV. Éd. Jean Mesnard, Paris, Desclée de Brouwer, 1992.

Pavlovits Tamás: *Blaise Pascal*. Budapest, Szent István Társulat, 2024.

Pavlovits Tamás: *Mi egy ember a végtelenben? Pascal-értelmezések*. Budapest, Gondolat, 2014.

Martine Pécharman: „La justice selon Pascal”. In: G. Samama (éd.): *La justice*. Paris, Ellipses, 2001, 113-128.

Isabelle Olivo-Poindron: „Du moi humain au moi commun: Rousseau lecteur de Pascal”. *Les études philosophiques*, 2010/4, no. 95, 557-595.

Jean-Jacques Rousseau: „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól”. In: Jean-Jacques Rousseau: *Politikafilozófiai írások*. Ford. Kis János, Budapest, Atlantisz, 2017, 61-200.

Michel Serres: *Le système de Leibniz et ses modèles mathématiques*, Paris, PUF, coll. Épiméthée, 1982.